

موانع تاریخی
رشد سرمایه‌داری در ایران:
دوره قاجاریه

موانع تاریخی
رشد سرمایه‌داری در ایران:
دوره قاجاریه

احمد اشرف



تهران، ۱۳۵۹



فهرست مطالب



صفحة	٧	مدخل: طرح مسئله، روش تحقیق، منابع و مأخذ
	٢٣	فصل اول: موقعیت تجاری و اصناف در جامعه شهری
	٤٦	فصل دوم: وضعیت نیمه استعماری و سرمایه داران غربی
	٧٣	فصل سوم: رشد سرمایه داری تجاری در وضعیت نیمه استعماری
	٨٩	فصل چهارم: ماهیّت رشد اقتصادی در شرایط نیمه استعماری
	١٠٦	فصل پنجم: قیام بازاریان در پرابر استبداد و استعمار
	١٢٦	نتیجه: موانع تاریخی رشد سرمایه داری و مردمسالاری
	١٣٥	پیوست: تصاویری از کسب و کار و اقتصاد دوران قاجار
تصویر ١)		جمعی از کسبه در یکی از سراهای بازار اصفهان
تصویر ٢)		عکس یادگاری اهل محل؛ یک خشکبار فروشی سیار در اصفهان
تصویر ٣)		تصویر یک بقال اصفهانی و متعاهدیش
تصویر ٤)		بساط پارچه فروشی کنار کوچه در اصفهان قدیم
تصویر ٥)		چند صراف اصفهانی کار هم
تصویر ٦)		صورت جمع و خرج عملیات سالانه شرکت اسلامیه اصفهان
تصویر ٧)		نموده ورقه سهام شرکت تجارتی مسعودیه اصفهان
تصویر ٨)		یک صفحه از دفتر روزنامه یک تجارت خانه بزرگ تهران.
تصویر ٩)		فرمان واگذاری زمین سبز میدان آمل برای ایستگاه راه آهن
تصویر ١٠)		منظرة ایستگاه راه آهن آمل
تصویر ١١)		منظرة بندر محمودآباد
تصویر ١٢)		منظرة یکی از سالنهای کارخانه فیلاطوری رشت
تصویر ١٣)		دیگهای بخار کارخانه فیلاطوری رشت
تصویر ١٤)		عکس یادگاری صاحبان و کارکنان کارخانه فیلاطوری رشت

تصویر ۱۵) یک کاروان تجاری به همراهی محافظان خود

تصویر ۱۶) جشن افتتاح کارخانه برق تهران

تصویر ۱۷) نمایندگان اولین دوره مجلس شورای ملی

تصویر ۱۸) جشن پایان سال تحصیلی مدرسه رشدیه

فهرست منابع و مأخذ

الف) به زبان فارسی

ب) به زبانهای دیگر

فهرست راهنما

صفحة ۱۴۹

۱۵۸

۱۶۳

مدخل:

طرح مسئله، روش تحقیق، منابع و مأخذ

طرح مسئله

تجار و اصناف بدو گونه مددکار سیر تحول جوامع غربی از دوران کشاورزی به دوران شهرنشینی و صنعتی جدید بوده‌اند؛ یکی از راه رشد و توسعه تجارت، حمل و نقل، بانکداری و صنایع جدید و دیگر از راه دگرگون ساختن روابط دیرپایی قدرت فنودالی و استقرار مردمسالاری یا دموکراسی بورژوازی. با اینهمه نقش صاحبان سرمایه در تحولات سیاسی و اقتصادی در همه کشورهای مغرب زمین یکسان نبوده است. در انگلستان و فرانسه و آمریکا، تجار و اصناف نقش عمدۀ ای در تعیین مسیر تحولات تاریخی و حرکت جامعه بسوی سرمایه‌داری صنعتی و مردمسالاری ایفا کرده‌اند؛ حال آنکه در آلمان (و همچنین در ژاپن) تحول جامعه از راه انقلاب از بالا و با استعانت حکومتهای فاشیستی صورت گرفته است. تأمل در نقش تجار در تحولات این کشورها نشان می‌دهد که اوضاع و احوال ماقبل صنعتی در شکل گرفتن نقش طبقه سرمایه‌دار در تحولات سیاسی و اقتصادی تا حد زیادی مؤثر بوده است. از جمله شرایط مناسب برای شرکت فعالانه طبقه سرمایه‌دار در تحولات سیاسی و اقتصادی و استقرار مردمسالاری، استقلال تجار و اصناف در اجتماعات خود فرمان شهری وجود امکانات عینی برای برقراری تعادل قوای میان نیروهای عمدۀ اجتماعی یعنی دستگاه سلطنت، اشراف زمیندار و طبقه نوخاسته سرمایه‌دار و نیز واکنش مساعد زمینداران به کاربرد شیوه‌های سرمایه‌داری در تولیدات کشاورزی است.*

* در انگلستان و فرانسه (و نیز در آمریکا) که زمینداران به تولید وسیع برای بازار بردند، زمینه رشد سرمایه‌داری و مردمسالاری تجاری زودتر فراهم آمد؛ حال آنکه در آلمان که اشراف زمیندار برای افزایش درآمد خود بچای اعمال شیوه‌های نوین در تولیدات کشاورزی با استثمار هر چه بیشتر روستاییان روی آوردن و حتی کار را بدانجا کشاندند که در برخی از توافقی، بهیاری حکومت، روستاییان را وابسته و مقید به اراضی مزروعی کردند. طبقه سرمایه‌دار نیز نقش مؤثری در مراحل نخستین تحولات اقتصادی ایفا نکرد و این نقش تاریخی را تا حدی

هدف اساسی از این تحقیق بررسی موافع تاریخی رشد سرمایه‌داری صنعتی جدید در کشور ما و نقشی است که جماعت بازاریان و بخصوص تجارت بزرگ در سیر تحولات اقتصادی و اجتماعی جامعه ایرانی در اوایل قرن گذشته و اوایل قرن کنونی هجری قمری اینها کرده‌اند. فرضیه اساسی این تحقیق آنست که تجارت بزرگ کشور ما در این دوران حساس تاریخی کوشش‌هایی بعمل آورده‌ند تاریخی طبقاتی خود را در سیر تحولات اجتماعی تحقق بخشند و جامعه ایرانی را از دوران نیمه‌فتادالی و شبه‌آسیایی به دوران سرمایه‌داری و «شهری - صنعتی» جدید سوق دهند. با آنکه آنان در راه تحقق رسالت تاریخی خود کوشش‌های بسیار نمودند و به موقوفیت‌هایی نیز نایل شدند - که دست‌آوردهای عده‌آن از نظر اقتصادی رشد مبادلات بازار گانی خارجی و از نظر سیاسی کوشش در راه ایجاد مشروطیت بود - لکن از دو جهت اساسی که یکی پیدایش سرمایه‌داری صنعتی و دیگری استقرار مردم‌سالاری (دمکراتی بورژوازی) است با ناکامی روبرو شدند. چرا که استبداد داخلی همراه با ویژگی‌های شیوه‌های تولید در اجتماعات ایلی، شهری و روستایی از یکسو و استعمار خارجی از دیگر سوی مانع رشد سرمایه‌داری جدید صنعتی و تحقق رسالت تاریخی سرمایه‌داری ملی در کشور ما گردیدند.

روش تحقیق

چنانکه از ماهیت طرح مسئله و چگونگی تنظیم فرضیه تحقیق پیداست، برداشت اساسی در این کار تحلیل شالوده‌های اجتماعی است. بدینگونه ابتدا باید نیروهای عده و نظامهای وسیعتری که در تعیین مسیر تحولات اجتماعی و چگونگی ایفای نقش بازاریان در این دگرگونیها تأثیر دارند مشخص شوند. این عوامل اساسی و بنیادی عبارتند از شیوه‌های تولید شهری، روستایی و عشاپری و نظام سیاسی و اقتصادی جامعه شهری و بطور کلی نیروهای عده اجتماعی از یکسو و نیروهای استعمارگر غربی و اقتصاد نوبای جهانی از سوی دیگر. برای تعیین میزان و چگونگی برخورد این نیروها و نقش آنها در تحولات اجتماعی و برای آزمون فرضیه‌های این پژوهش مراحلی پیموده شده که اشاره کوتاهی به آنها در این مقدمه از نظر روشن شدن موارد و مضامین اساسی، روش تحقیق، رویه کار پژوهشی و نیز فنونی که بکار گرفته شده ضروری است. فعالیت اول تعیین وضعیتها و شرایطی هستند که بستر اجتماعی رفتارهای بازاریان را شکل می‌دهند. برای بررسی این عوامل که در فرضیه تحقیق

بر عهده دولت فاشیستی واگذاشت. برای توضیح بیشتر نگاه کنید به مقاله نگارنده: «راههای سه‌گانه تحول از جامعه کشاورزی به جامعه صنعتی جدید» جهان نو (بهار - پاییز سال ۱۳۵۲) ص ۹ - ۲۲. ▶

تحت عنوان مفاهیم کلی استبداد داخلی و استعمار خارجی مشخص شده‌اند، باید از یکسو به چگونگی اوضاع و احوال حاکم بر اعمال و رفتار بازاریان در شرایط سنتی جامعه ایرانی، که تا قرن گذشته ادامه داشته است، پردازیم و از سوی دیگر وضعیت نیمه استعماری را که از نیمة دوم قرن گذشته بر جامعه ایرانی تحمیل شده است مورد بررسی قرار دهیم و سرانجام اینکه، چگونگی تحولات سیاسی و اقتصادی در دوره موردنظر و نقش بازاریان در این تحولات را در نظر آوریم.

فعالیت دوم، تعیین موارد و مضامینی است که برای مشخص نمودن این عوامل و وضعیتها باید آنها را در منابع و مأخذ گوناگون تاریخی جست و جو کنیم. این موارد به این شرح تعیین شده‌اند: موقعیت بازاریان در نظام اجتماعی و در سلسله مراتب طبقاتی اجتماعات شهری؛ تشكیل بازاریان در انجمنهای صنفی و موقعیت آنان در ساخت قدرت سیاسی و میزان استقلال آنان از نظام سیاسی ووابستگی آنان به دستگاه عمال دیوانی؛ عوامل و موانع رشد و توسعه مبادلات بازارگانی و تولیدات صنعتی در بازار و چگونگی نوسانات آن در شرایط متفاوت سیاسی؛ نایمنهای ناشی از نظام خانخانی و تعمیلات و تعدیات عمال دیوانی به بازاریان؛ نقشهای اقتصادی بازاریان و بخصوص طایفه تجّار از نظر تولید کالایی و سرمایه‌گذاری صنعتی، گردآوری و مبادله و صادرات کالاهای داخلی و واردات و توزیع مصنوعات و کالاهای خارجی، فعالیتهای بانکداری، فعالیتهای کشاورزی و زمینداری، تدارک قرضه برای عمال دیوانی و مشارکت آنان در تشکیل شرکتهای تجاری بهشیوه‌نوین؛ نقش اجتماعی تجار در انجام دادن خدمات رفاهی و تأسیس مؤسسات عام المنفعه مانند مدارس و مساجد و کاروانسراها و بازارها و پلها و قناتها و نهرها و راهسازی؛ نقش سیاسی تجّار در جنبش‌های ضداستبدادی و ضداستعماری و برخوردهای آنان با سرمایه‌داری غربی؛ خصوصیات اجتماعی و فرهنگی تجّار و میزان سواد آنان و نیز برخوردهای آنان با فرهنگ غربی؛ چگونگی استقرار وضعیت نیمه استعماری، ووابستگی اقتصاد سنتی ایران به اقتصاد نوبای جهانی و بازارهای بین‌المللی و نیز چگونگی همسازی اقتصاد سنتی در زمینه‌های تولیدات کشاورزی؛ تولیدات صنعتی و مبادلات بازارگانی با اوضاع و احوال تازه؛ چگونگی رشد مبادلات بازارگانی خارجی و ترکیب واردات و صادرات؛ نقش تجّار ایرانی و تجارتخانه‌های فرنگی در مبادلات بازارگانی خارجی و نیز در تراکم سرمایه و سرمایه‌گذاریهای صنعتی؛ سیاستهای اقتصادی و مالی و گمرکی دولت ایران در این دوران؛ و سرانجام مشخصات عده رشد اقتصادی در وضعیت نیمه استعماری و واکنشهای تجّار و بازاریان در برابر استبداد داخلی و استعمار خارجی و تعیین میزان موقفيتها و ناکامیهای آنان در این جنبشها؛ نوع و

میزان وابستگی سرمایه‌داری ملّی به سرمایه‌داری غربی و بررسی ماهیّت سرمایه‌داری ملّی و سرمایه‌داری وابسته و روابط آنها با یکدیگر و نیز میزان رشد سرمایه‌داری ملّی در رابطه با رشد پرولتاوارهای صنعتی.

فعالیت سوم در این تحقیق، شامل بررسی و گردآوری داده‌های مربوط به موارد و مضامین یاد شده از منابع و مأخذ گوناگون تاریخی است که در دسترس قرار داشته است. به بیان دیگر موارد و مضامین تعیین شده بهنوبه خود از یکسو تعیین کننده انواع منابع و مأخذی بشمار می‌آیند که باید جستجو و بررسی شوند و از سوی دیگر نوع مطالبی را که باید در برگه برداری (فیش برداری) و تنظیم و طبقه‌بندی برگه‌ها مورد نظر باشند تعیین می‌کنند. منابعی که در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته‌اند در بخش بعد تشریح خواهند شد.

فعالیت چهارم در این تحقیق، بررسی و تجزیه و تحلیل برخی از منابع پراهمیّت است، مانند تحلیل کمی و کیفی مشخصات خاندانهای تجارت محلات دهگانه شیراز، مندرج در جلد دوم فارسنامه ناصری، تحلیل محتوای مذاکرات مجلس اول از نظر تعیین نقش تجارت و اصناف در مجلس اول و تجزیه و تحلیل «کتابچه ترقیم و تشخیص القاب» که در سال ۱۲۷۹ هجری قمری بدستور ناصر الدین شاه تهیه گردیده و از نظر ترکیب فشرهای اجتماعی و تعیین موقعیت تجارت و اصناف در نظام مراتب اجتماعی در شهرها حائز اهمیّت خاص است. روش تجزیه و تحلیل هر یک از منابع مذکور باید جداگانه و به تفصیل بررسی و ارائه شود، لکن توضیح مختصری درباره روش تجزیه و تحلیل این منابع در اینجا ضروری بنظر می‌رسد.

کتاب فارسنامه ناصری یکی از مهمترین آثار تاریخ‌نگاری دوران قاجاریه است و میرزا حسن فسائی نویسنده دانشمند آن حدود یکصد صفحه از جلد دوم کتاب را به شرح حال حدود ۱۱۰ خاندان از خاندانهای اعیان محلات شیراز در قرن گذشته اختصاص داده است که حدود ۲۰ خاندان آن را خاندانهای تجارت شیرازی تشکیل می‌دهند. روش کار در تحلیل فارسنامه ناصری تنظیم شجره‌النسب خاندانهای تجارت و تهیه برگه‌هایی بوده است حاوی ۱۶ اطلاع درباره تجارتی که در زمان نگارش فارسنامه فعالیت داشته‌اند. آنگاه برگه‌های اطلاعاتی از نظر چگونگی تحرک اجتماعی تجارت بررسی شده‌اند. گذشته از آن چگونگی توزیع تجارت در محلات اعیان‌نشین و محلات کمتر اعیان‌نشین شهر، با استفاده از چند ملاک بررسی شده است. مشخصات اقتصادی و اجتماعی تجارت شهر در برگه‌های دیگری منعکس گردیده و در تحلیل موقعیّت اجتماعی و نقش اقتصادی و اجتماعی تجارت مورد استفاده قرار گرفته‌اند و نتایج کار در گزارش جداگانه‌ای به زبان انگلیسی تدوین گردیده است.

برای تحلیل محتوای مذاکرات مجلس اول و تعیین نقش تجارت و اصناف در دوره اول

مجلس شورای ملی ابتدا موضوعات مورد بحث در مجلس بطور کلی بررسی شده و سپس طبقه‌بندی موضوعی شده‌اند. طبقه‌بندی اصلی شامل امور پارلمانی و انتخابات و قوانین، روابط مجلس با حکومت، روابط مجلس با مردم، امور مالی و اقتصادی، و مسائل فرهنگی می‌باشد. در مرحله بعد کلیه دفعات سخن نمایندگان از متن اصلی به ۱۶۰۹ برگه منتقل گردیده و بر حسب رده‌های اصلی و فرعی طبقه‌بندی شده‌اند. سپس دفعات سخن نمایندگان تجارت و اصناف در زمینه‌های مختلف شمارش شده و میزان مشارکت آنان در امور مختلف مجلس معین شده است. گذشته از آن زمینه‌های اجتماعی و طبقاتی نمایندگان مجلس از منابع مهم موجود بررسی و تعیین گردیده است. بطور کلی هدف اصلی آن بود که گذشته از تحلیل کمی که شامل شمارش دفعات سخن نمایندگان است هر موضوع خاص مورد تحلیل کیفی نیز قرار گیرد تا تصورات و آرمانهای نمایندگان متعلق به طبقات مختلف اجتماعی نیز روشن شود. لکن بعلت آنکه این کار نیازمند به زمان نسبتاً زیادی بود انجام دادن آن را به زمان دیگری موقول نمودیم.

در تحلیل «کتابچه ترقیم و تشخیص القاب» ابتدا کلیه مشاغل را با عنوانین رسمی آنها به برگه‌ها (فیش) منتقل نمودیم و سپس کلیه مشاغلی را که دارای عنوانین برابر بودند رده‌بندی کردیم و سرانجام به تنظیم و تدوین رده‌های برابر عمال درباری و کشوری و نظامی و حکام ایالات و ولایات، علمای وابسته و علمای مستقل، مقامات شهری و تجارت و اصناف پرداختیم و ساخت سلسنه‌مراتب شهری را در آن زمان و نیز موقعیت تجارت و اصناف در این سلسنه‌مراتب را مشخص کردیم.

فعالیت پنجم در این پژوهش، تجزیه و تحلیل یافته‌ها و داده‌ها برای انجام دادن هدف تحقیق و نیز آزمون فرضیه تحقیق است. سازمان مطالوب و تدوین یافته‌های پژوهش در ارتباط با هدف و فرضیه تحقیق صورت گرفته است، بدینگونه که ابتدا به تشرییح موقعیت بازاریان در نظام سنتی اجتماعات شهری کشور پرداخته‌ایم و آنگاه پیدایش وضعیت نیمه استعماری و فعالیتهای بازرگانی و صنعتی بازرگانان و تجارت فرنگی را بررسی نموده‌ایم و سپس بهرشد مبادلات بازرگانی و سرمایه‌داری تجاری در وضعیت نیمه استعماری پرداخته‌ایم. در بخش بعد بعنوان جعبه‌بندی کلی، ماهیت و طبیعت رشد اقتصادی در شرایط نیمه استعماری را بررسی کرده‌ایم و پس از آن به نقش تجارت و بازاریان در جنبشهای ضداستبدادی و ضداستعماری اوآخر قاجاریه پرداخته‌ایم. در آخرین بخش این گزارش از داده‌های ارائه شده برای بررسی فرضیه تحقیق استفاده کرده و نتایج عمده پژوهش را عرضه کرده‌ایم. گذشته از رسالت حاضر نتایج تحقیق در دو مقاله دیگر به زبان انگلیسی نیز تدوین و ارائه شده: یکی از آنها که در واقع

خلاصه‌ای از رساله حاضر است، تحت عنوان «تجار و اصناف و تحولات ایران در قرن نوزدهم»، هم اکنون بچاپ رسیده است، و مقاله‌دیگر، که حساوی تجزیه و تحلیل مطالب فارسename ناصری و چند مأخذ دیگر است، زیر عنوان «تجار شیراز در نیمة دوم قرن نوزدهم»، در دوره دوازدهم مجله مطالعات ایرانی در سال جاری بهچاپ خواهد رسید.

منابع و مأخذ

منابع و مأخذی که در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته‌اند شامل منابع و مأخذ فارسی و منابع خارجی است. منابع فارسی را می‌توان به‌یازده گروه عمده تقسیم کرد: یکم، اسناد تاریخی مانند فرمانها، دستورالعملها، و قفnameها، کتبیه‌ها، نامه‌ها و گزارشها که گاهی در خلال مطالب آنها درباره تجارت و اصناف و روابط آنها با عمال دیوانی و مسائل مالی و اقتصادی کشور اشاره‌ها و نکته‌های سودمند یافته می‌شود. برخی از این اسناد و مدارک تاریخی هم اکنون بهچاپ رسیده‌اند مانند نامه‌ها، عرایض و مکاتبات مربوط به مجلس و کلای تجار که در کتاب افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار، به همت دکتر فریدون آدمیت و دکتر هما ناطق گردآوری، بررسی و منتشر گردیده است و یا نامه‌ایی که ابراهیم صفائی در چند مجلد از اسناد دوران قاجار منتشر ساخته است، و یا مجموعه مفصلی از فرمانها و قبلهای و بنچاهها مربوط به استرآباد که در مجلدات ششم و هفتم کتاب از آستانه استاریاد، تألیف مسیح ذبیحی و منوچهر ستوده انتشار یافته است، و یا مجموعه اسناد و مدارک فرخ خان امین‌الدوله که به همت کریم اصفهانیان و قدرت الله روشنی انتشار یافته، و یا برخی اسناد که جهانگیر قائم‌مقامی در کتاب یکصد و پنجاه سند تاریخی از جلابریان تا پهلوی، گردآوری کرده است. برخی اسناد که به تفاریق در مجله راهنمای کتاب و در نشریات سالانه فرهنگ ایران زمین و مجله آینده به همت ایرج افشار انتشار یافته و نیز اسناد و مدارک مربوط به جنبش تباکو و نهضت مشروطیت ایران که از نظر نقش تجارت در این جنبشها حائز اهمیت بوده و در کتابهای عده انقلاب مشروطیت ایران، که در جای خود معرفی خواهد شد، انتشار یافته‌اند نیز از اهمیت خاص برخوردارند.*

اسناد و مدارک منتشر نشده درباره اوضاع اقتصادی و مالی و نقش تجارت در اوخر دوران قاجاریه بمراتب وسیعتر از اسناد منتشر شده می‌باشند. پاره‌ای از این اسناد و مدارک بصورت

* برای آگاهی از مشخصات کامل این آثار و آثاری که در این بخش به‌آنها اشاره شده است نگاه کنید به فهرست منابع و مأخذ در آخر کتاب.